

ПОГЛЯДИ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА НА ПРОБЛЕМУ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ

1996 року в Україні була прийнята одна з найпрогресивніших в Європі конституцій, у другому розділі якої закріплюються права, свободи та обов'язки людини і громадянина. В основу цього розділу була покладена ліберальна концепція прав людини, яка виходить з того, що кожна людина від моменту народження природою наділена невід'ємними правами. Ідея природного права, загального для всього людства, так само як існування того, що називається правами людини, визнана достатньо давно. Однак залишається багато білих плям в історії розвитку цієї ідеї в Україні. Слід зазначити, що недостатньо досліджена правова спадщина українських лібералів, зокрема відомого політичного діяча кінця XIX – початку XX століття І.І. Петрункевича¹, який був одним з провідників ліберальної концепції прав людини. Це зв'язано з тим, що в радянські часи значна увага приділялась вивченню поглядів на державу та право мислителів соціалістичного напрямку (Драгоманова, Франка, Л. Українки). В часи розбудови незалежної України діяльність українських лібералів того часу осталася поза увагою дослідників. І.І. Петрункевич один з перших в Україні почав боротьбу проти свавілля царату та встановлення правового ладу, основою якого було визначення природних, невідчужуваних прав людини вищою соціальною цінністю після самого життя.

В Україні немає жодного дослідження поглядів І.І. Петрункевича щодо прав людини. Пролити світло на цю проблему можна звернувшись до спогадів і статей І.І. Петрункевича, що давно стали бібліографічною рідкістю. Особливої уваги заслуговують публікації журналу «Освобождение», протоколи земських з'їздів, засідань центрального комітету конституційно-демократичної партії, а також стенографічні звіти з'їздів і конференцій конституційно-демократичної партії, засідань І Державної Думи. Великий інтерес представляють архівні матеріали, у т.ч. особистий архів І.І. Петрункевича, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації [1].

¹ Петрункевич Іван Ілліч (1844-1928) – публіцист, юрист, громадський та політичний діяч. Закінчив в 1866 р. юридичний факультет Петербурзького університету. З 1869 р. мировий суддя, а з 1879 р. голова мирового з'їзду в Чернігівській губернії. В 1879 році був висланий в Галич за участь в складанні адреси чернігівського земства, потім жив у Смоленську під наглядом поліції. В 1886 р. повернувся на батьківщину в Чернігів, але був висланий і оселився в Твері. З 1901 р. був одним з організаторів видання за кордоном нелегального журналу «Освобождение». Брав активну участь в організації «Союзу визволення». На першому з'їзді «Союзу визволення» в 1903 р. обраний його головою. Один з організаторів Конституційно-демократичної партії. Член 1-й Державної Думи, в якій був головою бюджетної комісії. Після розпуску Думи підписав Виборське воззваніє, за що був присуджений до тримісячного тюремного ув'язнення і позбавлений виборчих прав. В 1909–1915 рр. – почесний голова ЦК кадетської партії. На VIII з'їзді партії в травні 1917 року вийшов із ЦК за віком. З 1919 року в еміграції. Проживав в Греції (1919), Франції (1919-1920), США (1920–1921), Швейцарії (1921-1924), Чехословаччині (1924-1928).

В цій роботі ми спробуємо, спираючись на вищезгадані джерела, дослідити розвиток поглядів І.І. Петрункевича на права та свободи людини та громадянина в період з 1879 по 1906 рр. Вибір цього періоду зумовлений тим, що саме на нього приходиться пік громадської діяльності І.І. Петрункевича.

Закінчивши в 1866 р. юридичний факультет Петербурзького університету, І.І. Петрункевич повернувся на рідну Чернігівщину, де одразу включився у громадську роботу. У квітні 1869 р. І.І. Петрункевича обирають світовим суддею. На цій посаді, І.І. Петрункевич виявив себе, як фахівець, що спирається у своїй професійній діяльності на ідею рівності всіх громадян перед законом, незалежно від національності та стану. Яскравим прикладом цього є справа, в якій єврей скаржився на генерала, що побив його палкою за не знятий перед ним капелюх. На питання генерала: «Невже ви засудите мене, заслуженого генерала, через цього жида?» І.І. Петрункевич відповів: «Якщо я визнаю вас винним і ваш вчинок не викликаний поведінкою скривдженого, то я засуджу вас до арешту... Я буду виконувати свій обов'язок судді і нічого більше» [2, с.69].

В 1879 р. І.І. Петрункевичем був складений адрес царю від Чернігівського земства, в якому пролунала відмова підтримувати існуючий уряд, поки не будуть проголошені політичні свободи: «Ніяка боротьба думок неможлива там, де не допускається свобода слова, друку, тому що це те саме могутнє знаряддя суспільної думки, без якого сучасна держава не може існувати» [2, с.108]. В цьому ж році І.І. Петрункевич пише (без підпису) брошуру «Найближчі задачі земства», в якій неодноразово підкреслювалася необхідність «особистих гарантій», «недоторканість особистості», «свободи громадян і законності від самої влади» [3, с.455]. Автор вказує на необхідність встановлення законних меж державної влади, меж її втручання в приватну сферу – з однієї сторони, і про наділення індивіду статусом громадянина, суб'єкта права – з другої. Головна роль в цьому відводилася земствам, які повинні були негайно вимагати від царського уряду особистих прав і свобод: «Свобода слова і друку та особиста гарантія повинні вимагатися негайно» [3, с.466].

Наступним кроком в справі вироблення політичної програми російського лібералізму стала стаття «Від руських конституціоналістів» [4]. Вона була написана П.М. Мілюковим в співавторстві з І.І. Петрункевичем, Д.І. Шаховським, О.О. Корниловим [5, с.236]. Стаття була широко обговорена як в земському середовищі, так і серед «третього» елемента і тільки після цього опублікована в журналі «Освобождение» [6, с.336]. В статті автори висунули низку вимог щодо встановлення правового порядку: свобода особистості, віросповідання та совісті, що гарантуються незалежним судом, скасування самовільних арештів і обшуків, адміністративного заслання, надзвичайних судів, рівність всіх перед законом, свобода друку і відміна цензури, право видавати періодичні видання явочним шляхом, свобода зборів, союзів, право петицій [4, с.9]. Зазначені політичні свободи та громадянські права повинні були дарувати «одноразовим актом» імператор. На думку авторів, це був єдиний законний варіант перетворення держави на правових засадах.

Подальший розвиток ідеї І.І. Петрункевича про права та свободи особи дістали в проєкті конституції [7], який був розроблений ним та групою осіб, що належали до «Союзу визволення» (М.Ф. Аненським, І.В. Гессеном, В.М. Гессеном, Ф.Ф. Кокоскіним, П.І. Новгородцевим та ін.). Розділ III цього проєкту має назву «Про основні права громадян». Умовно права громадян, зазначені в цьому розділі, можна поділити на особисті, політичні та економічні. Особисті права: право на недоторканість житла та таємницю листування (п.9), свободу вибору місця проживання і заняття, безперешкодного пересування в межах держави та виїзду за кордон (п.13), свободу совісті та віросповідання (п.18–20). Політичні права: право на свободу думки (п.14), свободу зборів та з'їздів (п.16), право на свободу об'єднань в громадські організації. Економічні права: право на придбання нерухомого майна (п.13). В цьому ж розділі закріплювався принцип рівності громадян перед законом, незалежно від походження та віросповідання(п.6).

Важливо, що в проєкті конституції пропонувалось закріпити гарантії дотримання прав людини. Про це свідчать положення, що ніхто не може бути затриманий, арештований або взятий під варту інакше, як за вироком суду, будь-яка затримана особа протягом від 24 годин до трьох діб (в залежності від місця перебування судової влади) повинна бути звільнена чи передана до судової влади (п.7–8), ніхто не підлягає покаранню інакше як на підставі закону (п.10), ніякі стягнення або обмеження не можуть накладатися на приватних осіб ніякою владою, крім судової (п.11), встановлювалася відповідальність посадових осіб за порушення прав громадян (п.21) та скасовувалась цензура (п.15). На думку авторів, включення в текст проєкту конституції переліку прав громадян відносно державної влади створювало моральну перешкоду вторгненню в галузь особистої та суспільної свободи не тільки виконавчої, але й законодавчої влади [7, с.48]. Також слід зазначити, що в цьому проєкті практично немає розмежування термінів «людина» та «громадянин», більшість статей починається зі слова: «кожен».

Будучи обраним в І Державну Думу, І.І. Петрункевич намагається на законодавчому рівні закріпити ідеї щодо прав і свобод людини та робить ефективні кроки для втілення їх в життя. Вже на першому засіданні 27 квітня 1906 р. він виступає з вимогою амністії політичних в'язнів: «Обов'язок честі, обов'язок нашої совісті велить нам, щоб перша наша думка, перше наше вільне слово одностайно було присвячено тим, хто пожертвував своєю свободою заради звільнення дорогої всім нам вітчизни. Вільна Росія вимагає звільнення всіх постраждалих» [8, с.15]. І.І. Петрункевич бере участь у роботі комісії по виробленню відповіді на тронну промову на честь відкриття роботи І Державної Думи 27 квітня 1906 року [8, с.35]. У відповіді зазначається, що «ні свобода ні порядок, заснований на праві, не можуть бути міцно укріплені без встановлення загального начала рівності всіх без винятку громадян перед законом» [8, с.122].

І.І. Петрункевич не тільки одним з перших підписав заяву 151 члена Державної Думи «Про громадянську рівність», а й дуже активно виступав в її підтримку [8, с.288]. Заява містила у собі пропозицію до Державної Думи почати розробку законопроектів, заснованих на положенні про те, що всі

громадяни, незалежно від статі, рівні перед законом. Депутати вважали, що законодавча робота, яка направлена на встановлення в країні міцних засад громадянської рівності, повинна відбуватися на чотирьох напрямках («розрядах»). Закони першого напрямку повинні були скасувати всі обмеження щодо осіб селянського стану. Це такі обмеження, як підвідомчість особливим селянським установам і особливої юрисдикції, обмеження в розпорядженні майном і свободі пересувань, обмеження з освіти та вступу на державну службу. Другий напрямок законів скасовував обмеження щодо національної ознаки та віросповідання. Третій напрямок ґрунтувався на тому, що всі привілеї дворянства з освіти, державної служби, володіння нерухомим майном та участі в місцевому самоврядуванні підлягали скасуванню. З приводу цього І.І. Петрункевич заявив: «В Росії нема ні дворян, ні селян, а є громадяни» [8, с.288]. Закони четвертого напрямку скасовували всі обмеження щодо осіб жіночої статі [8, с.282].

Слід зазначити, що І.І. Петрункевич почав розробляти план дій в І Державній Думі значно раніше, ніж була прийнята заява «Про громадянську рівність». Так, на засіданні ЦК Кадетської партії 19 березня 1906 р. І.І. Петрункевичу, М.М. Вінаверу, В.М. Гессену була доручена «розробка плану дій в І Державній Думі членів партії» [9, с.96]. А вже 9 квітня цей план був готовий. Він передбачав, що депутати від кадетської фракції внесуть на розгляд державної Думи законопроекти виборчого закону, закон про свободи, законопроект з аграрного питання, також питання зміни виборів в земські та міські установи, відміни станових привілеїв та скасування земських начальників [9, с.101] та ін. Для розробки останніх була створена комісія, в яку увійшов і І.І. Петрункевич.

26 квітня 1906 р., за день до початку роботи Державної Думи, на засіданні ЦК Кадетської партії І.І. Петрункевич був обраний головою майбутнього парламентського комітету партії [9, с.103]. Кадетська фракція розробила законопроекти «Про недоторканість особи», «Про свободу зборів», «Про свободу совісті», «Про пресу», «Про свободу союзів», які внесла на розгляд Державної Думи.

Законопроект «Про недоторканість особи» розглядався його авторами як вторгнення в «існуючі сфери сталого порядку». Вони пропонували скасувати «численні статті статуту про попередження і припинення злочинів», що були створені в «епоху боротьби з визвольним рухом». Це стосувалося виняткових судів і законів, положень про посилену і надзвичайну охорону і т.і. [10, с.36]. Депутати на чолі з І.І. Петрункевичем вважали, що система посиленої і надзвичайної охорони не тільки підриває основи законності, але і розхитує в суспільній свідомості ідею права і підвалини загальної правосвідомості. В суспільстві зміцнюється думка, що влада не може обійтися без виняткових заходів, які неминуче ведуть до сваволі і насильства, а це, у свою чергу, не може не викликати недовіри до влади. Щоб уникнути подібного явища, було потрібно встановити безупинний процес нагляду суду над діями адміністрації. Всі взаємовідносини особистості і влади повинні бути засновані на суворій законності. У законопроекті вказувалося, що ніхто не

може бути затриманий і взятий під варту, підданий обшуку, поліцейському нагляду і суду не інакше, як в порядку загального судочинства.

З законопроектом про недоторканість особи логічно був зв'язаний законопроект про свободу совісті. Автори вважали, що повне здійснення вимоги свободи совісті могло б «відновити ту довіру і моральний зв'язок окремих народностей, без яких неможливе підняття авторитету православної церкви, неможливе умиротворіння совісті». Свобода совісті повинна була, на їх думку, привести до «відновлення Росії, до зміцнення і відродження в ній релігійного почуття, до запровадження в ній взаємного миру і згоди» [10, с.11].

Відповідно до проекту, скасовувалися всі обмеження в користуванні громадянськими і політичними правами для осіб різного віросповідання, підкреслювалося, що користування цими правами «не залежить від віросповідання». Всім існуючим і знову виникаючим віросповіданням надавалася свобода відправлення релігійних обрядів, а також поширення своїх вчень, «оскільки при здійсненні цієї свободи не відбувається діянь, що передбачені загальними кримінальними законами» [10, с.12].

У законопроекті про свободу зборів кадети відстоювали явочну систему публічних зборів. Згідно з цим законопроектом, для скликання зборів від його організаторів було потрібно лише не пізніше, ніж за 24 години до їх скликання, оповістити про них місцеві поліцейські органи. При цьому відзначалося, що скликання публічних зборів можливо і без попередньої заяви, і в цьому випадку поліція не мала права їх закрити. Єдиною мірою покарання організаторам таких зборів міг служити грошовий штраф, що не перевищує 100 карбованців.

Близьким за духом до законопроекту про свободу зборів був проект закону про пресу, що декларував свободу друку, книготоргівлі, відкриття друкарень, скасовував цензуру. За порушення закону про пресу винні підлягали суду. Однак самі видання були недоторканими.

В законопроекті про свободу союзів вказувалося, що «російські громадяни вільні складати союзи з метою непротивних законам або добрим правам, не запитуючи на те дозволу урядової влади» [10, с.30]. Пропонуючи явочний порядок створення союзів, автори разом з тим підкреслювали, що для набуття юридичних прав союз повинен мати свій статут, який підлягав обов'язковій реєстрації у місцевого старшого нотаріуса. Це, за визнанням самих авторів проекту, давало в руки влади пряму можливість «до припинення діяльності союзів, що суперечать правому порядку» [10, с.29].

Таким чином, з 1879 по 1906 рік за участю І.І. Петрункевича була розроблена низка документів, спрямованих на формування в Росії громадянського суспільства і правової держави. Аналіз цих документів дає підстави стверджувати, що І.І. Петрункевич поділяє права людини на особисті, політичні та економічні. Також він висуває гарантії прав і свобод людини і громадянина. Основною гарантією прав людини, на думку І.І. Петрункевича, було їх закріплення в Конституції. Порушення будь яких прав людини та громадянина є порушення Конституції. Наступною гарантією є судова. Вона передбачає цивільну та кримінальну відповідальність посадових осіб за

порушення прав та свобод людини, накладення обмежень на приватних осіб тільки судовою владою.

Показово, що саме принципи правового статусу людини і громадянина, на введені яких наполягав І.І. Петрункевич ще на початку ХХ століття (свобода особистості; рівність людей у своїй гідності та правах; невідчуженість та непорушність прав та свобод людини; гарантованість прав і свобод людини; невичерпаність переліку прав і свобод людини; рівність всіх перед законом) були покладені в основу Конституції України 1996 року.

Список літератури: 1. Державний архів Російської Федерації Ф. Р-5839. Оп. 1. 113 од. зб. 2. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. А.А. Кизеветтера // Архив русской революции, изданный И.В. Гессеном Т.21–22. М., 1993. 3. Петрункевич И.И. Ближайшие задачи земства (1879) // Архив русской революции, изданный И.В. Гессеном Т.21–22. М., 1993. 4. От русских конституционалистов // Освобождение. 1902, 18 июня (1 июля). №1. 5. Милоков П.Н. Воспоминания в 2-х т. Нью-Йорк, 1955. Т.1. 6. Кизеветтер А.А. На рубеже двух столетий (Воспоминания. 1881 – 1914 гг.). Прага, 1929. 7. Основной государственный закон Российской империи. Проект русской конституции. Выработанный группой членов «Союза Освобождения». Paris, 1905. 8. Думский сборник. Государственная дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). СПб., 1906. 9. Протоколы ЦК Кадетской партии периода первой русской революции // Вопросы истории. 1990. №5. 10. Законодательные проекты и предложения партии народной свободы 1905 – 1907 гг. СПб., 1907.

Надійшла до редколегії 25.04.04

Р.В. Крейберт

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКА МИРНА УГОДА УНР З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ 1918 РОКУ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Проблема укладення мирної угоди УНР з Центральними державами в лютому 1918 року на перший погляд не виглядає новою. Протягом ХХ ст. радянські та іноземні вчені достатньо часто зверталися до аналізу тогочасних подій. Серед найбільш відомих варто відзначити праці Д. Дорошенка, О. Підгайного, О. Федішина, П. Боровського, Ю. Фельштинського, Дж. Уїлера-Беннета, І. Майського, І. Мінца, С. Майорова, С. Чубар'яна, А. Ахтамзяна, Г. Нікольнікова, О. Карпенка, І. Хмілья, Р. Симоненка. Починаючи з кінця 80-х рр. в Україні пошквляються наукові розробки з питань державного будівництва періоду національної революції 1917–1920 рр., зокрема у роботах В. Федоровича, М. Мельника, М. та О. Копиленків, Н. Миронець та С. Пивовара, М. Несука, В. Вирового та П. Притуляка. Але досі відсутні спеціальні історико-правові дослідження щодо вивчення проблем укладення УНР мирної угоди з Центральними державами в Брест-Литовську у 1918 р.

Автор, спираючись на доробок сучасної юридичної та історичної науки, ставить перед собою мету вивчити проблеми розробки та підписання мирного договору в лютому 1918 р. Української Народної Республіки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань: – визначити найсуттє-